

Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers

Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers

Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795

ERIK HALBE DE JONG

Hilversum
Verloren
2014

Deze uitgave mede mogelijk is gemaakt door een financiële bijdrage van de

J.E. Jurriaanse Stichting

Afbeelding op het omslag: stadhuis van Leiden. Tekening door J. de Breijer, 1751. Rijksmuseum Amsterdam RP-T-1959-72.

ISBN 978-90-8704-446-6

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Utrecht.

© 2014 Erik Halbe de Jong & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
1 Inleiding	9
2 Patriotten en Prinsgezinden	26
3 Leidse conflicten en de theorie van de collectieve actie	47
4 Textielstad in verval	63
5 Stadsbestuur en stedelijke instellingen	80
6 Belangengroepen en belangenorganisaties	104
7 Vorming en mobilisering van de oppositie	121
8 De strijd om de Schutterij	147
9 Het oproer	169
10 Mobilisering, acties en verdeeldheid	191
11 Nieuwe organisaties en geconstitueerden	212
12 Patriotten aan het bewind	233
13 Groeiende tegenstellingen en radicalisering	253
14 Prinsgezinden aan de macht	274
15 In de schaduw van de Franse Revolutie	298
16 Conclusie	232
Schema stadsbestuur Leiden	344
Schema theorie collectieve actie	346
Samenvatting	347
Summary	351
Lijst van afkortingen	355
Bronnen en bibliografie	357
Personenregister	392
Curriculum vitae	397

Voorwoord

De totstandkoming van dit boek heeft een lange voorgeschiedenis. De oorzaak hiervan ligt voor een gedeelte in de snelle ontwikkeling op het gebied van de computertechnologie. De mogelijkheden om bronnen op internet te raadplegen groeiden buitenproportioneel naar mate het schrijven van dit boek vorderde. Dit betekende dat op een zeer toegankelijke manier veel meer informatie beschikbaar kwam. Dat had als gevolg dat het perspectief waarmee de hoofdrolspelers in dit proefschrift worden gezien, hier en daar moest worden bijgesteld. Veel dank ben ik verschuldigd aan F. Martínez Luna, MA voor de vaardigheden die hij mij heeft aangeleerd om toegang te krijgen tot deze internetbronnen waaruit vervolgens veel gegevens zijn verwerkt. Hij was keer op keer bereid hulp te verlenen bij het ontwarren van computertechnische knopen.

Ik zie dankbaar terug op de plezierige samenwerking met mijn promotor, prof. dr. M.R. Prak, die mij veel deskundige adviezen heeft verstrekt en mij voor al te uitvoerige beschouwingen heeft behoed. Ik ben prof. dr. R.C.J. van Maanen erkentelijk voor zijn waardevolle opmerkingen die hij heeft gegeven, nadat hij de eerste versie van dit boek had gelezen. Voorts gaat mijn dank uit naar de medewerkers van het Regionaal Archief Leiden. Hun steeds bereidwillige hulp heeft mijn zoektocht naar de activiteiten van de Leidse Patriotten en Prinsgezinden heel wat gemakkelijker gemaakt. Ik bedank daarnaast de medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag, de Universiteitsbibliotheek te Leiden, de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Universiteitsbibliotheek te Groningen, het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, het Museum De Lakenhal in Leiden, het Noord-Hollands Archief in Haarlem en het Stadsarchief van Amsterdam, die zich in de afgelopen jaren eveneens hebben ingespannen om mij de gevraagde bronnen aan te leveren.

Tenslotte gaat een woord van bijzondere dank naar mr. H. Mous voor zijn onvermoeibare inzet en zijn kritische opmerkingen ten aanzien van de redactie van dit boek.

1 Inleiding

Op maandag 3 oktober 1774 bruiste de stad Leiden al vroeg van allerlei activiteiten. Tweehonderd jaar eerder had op die derde dag in oktober het wassende water de Spaanse troepen gedwongen om het beleg van de stad op te breken. Leiden was ontzet. Deze bijzondere gebeurtenis wordt sindsdien tot op de dag van vandaag ieder jaar herdacht. In 1774 kondigden kanonschoten bij de Witte of Haagse poort en bij de Hogewoerdse of Utrechtse poort 's morgens om negen uur het begin van de herdenking aan. Op de doffe dreunen volgden het luiden van de klokken en het trompetgeschal vanuit de stadhuisstoren. Oranjevlaggen wapperden op de torenspits, uit een van de ramen van het stadhuis aan de Breestraat en uit de vensters van veel woonhuizen. In het stadhuis maakten de leden van het stadsbestuur zich op om in een optocht naar de Pieterskerk te gaan. Voorop in de stoet van gezagsdragers liepen aangesloten de schout, de burgemeesters en de schepenen in hun staatsiegewaden. Tezamen vormden zij het hoogste bestuurscollege van de stad, 'Die van den Gerechte', kortweg het Gerecht genoemd.¹ Voor de toegestroomde burgers, boeren en buitenlui was het overduidelijk. Hier schreden de bekleeders van het hoogste stedelijke gezag naar de kerk. In het gevolg van het Gerecht liepen de leden van de Krijgsraad van de Schutterij, het bestuur van de 'sterke arm' van de stedelijke overheid. De leden van de Kerkenraad, het hoogste bestuurscollege van de publieke of heersende kerk in Leiden, kwamen kort na deze stoet in de kerk aan.² Na binnenkomst namen allen de plaatsen in die voor hoogwaardigheidsbekleders waren bestemd, de herenbanken.³

1 Het woord Gerecht in de betekenis van bestuurscollege wordt hier verder met een hoofdletter geschreven, evenals de overige Leidse bestuurscolleges en instellingen, zoals de Vroedschap, de Veertigraad, het College van Burgemeesters, de Krijgsraad, de Schutterij en de Binnenwacht.

2 In de 16e, 17e en 18e eeuw bestond er geen onderscheid tussen hervormd en gereformeerd. Beide benamingen werden door elkaar gebruikt voor de toen heersende calvinistische protestantse kerk. Hierna zal verder kortweg van de 'heersende kerk' worden gesproken.

3 Programma in: LC 1774, nr. 117 (30 september). Verslag in: LC 1774, nr. 119 (5 oktober); NNJ 9 (1774), 1030-1036; P. Loosjes, *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, zints den aanvang der Noord-Americaansche onlusten en den daar uit gevolgden oorlog tusschen Engeland en deezen staat tot den tegenwoordigen tyd*, dl. 24, boek 91 (1772-1774), 358-359; J. Munniks, *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden. Uit egte gedenkstukken onpartydig zamengesteld*, dl. 4 (1772-1774), 196-202; *Beschrijving der plegtigheden en vreugdebedrijven bij het tweede eeuwgetijde van de verlossing der stad Leyden (Leiden 1775)* (Knuttel 19090a).

De kerkdienst, nog steeds een vast onderdeel van de herdenking van Leidens Ontzet, duurde onder leiding van dominee Streso niet minder dan drie uur.⁴ Tezelfdertijd werden er ook in andere kerken herdenkingsdiensten gehouden. Na afloop schreed de stoet van hoogwaardigheidsbekleders van de Pieterskerk naar het stadhuis terug. Daarna volgden om twee en om vijf uur 's middags nog de herhaling van de kanonschoten, het spelen van de klokken en het blazen op de trompet vanaf de stadhuistoren. Verder werd de feestviering aan het particulier initiatief overgelaten. Na het invallen van de duisternis vergaapten drommen mensen zich aan de versiering en verlichting die verschillende bewoners aan hun huizen hadden aangebracht. Veel bekijks trokken de logementen 'Het Zwijnshoofd', gelegen aan de Marendorpse Achtergracht (nu Van der Werffstraat) tegenover de Lege Werfsteeg, en 'Het Herenlogement' aan de voet van de Burcht. De versieringen en illuminaties in 'Het Zwijnshoofd' hadden de beeltenis van de vroegere bewoner van het huis, Pieter Adriaanszn. van der Werff, de legendarische burgemeester tijdens het Beleg van Leiden, als middelpunt. De kastelein van 'Het Herenlogement' had de voorkant van de Burcht van onder tot boven met lampions laten versieren. Op een doorschijnend scherm waren de Leidse Maagd en de Hollandse Leeuw samen met een silhouet van de stad op de achtergrond afgebeeld. Al deze decoraties en illuminaties verwezen naar begrippen als vrijheid, standvastigheid en trouw aan stad en vaderland. Ogenschijnlijk konden de inwoners van Leiden zich hierin wel vinden, maar over de invulling van deze begrippen ontstonden enkele jaren later scherpe conflicten, die deze stedelijke samenleving diepgaand zouden verdelen en groepen burgers tot collectieve acties zouden aanzetten.

Vanwege de bijzondere jubileumviering stond er de volgende dag nog een officiële plechtigheid op het programma. De stoet van Leidse hoogwaardigheidsbekleders schreed, in dezelfde samenstelling als de vorige dag, 's morgens tegen halfelf van het stadhuis naar de Catharinagasthuiskerk (nu de Waalse Kerk) aan de Breestraat, waar banken rond de preekstoel voor hen waren klaargezet. Het gewone publiek moest genoeg nemen met een staanplaats. De in zijn tijd alom bekende Leidenaar Johannes le Francq van Berkheij droeg in de overvolle kerk een door hemzelf geschreven dichtwerk voor. In dit gedicht, *Het verheerlijkt Leyden*, schetste hij in ruim 1600 strofen de lotgevallen van de stad in drie tijdvakken, vóór, tijdens en ná het Beleg.⁵ Voorafgaand aan zijn voordracht, na elk gedeelte van zijn dichtstuk en na afloop daarvan klonk er muziek. Vervolgens overhandigde Berkheij een nieuw gegraveerd portret van de heldhaftige burgemeester Van der Werff met een gelegenheidsgedicht van zijn hand aan de heren van het Gerecht. Om halftwee schreed dezelfde stoet weer naar het stadhuis terug. Volgens de overlevering was Berkheij een goed spreker en

4 C. Streso, *Kerkreden op het Tweede Eeuwfeest van Leydens Ontzet*, uitgesproken in de Pieters Kerk op den III. October MDCCCLXXIV (Leiden 1774) (Knuttel 19046); A.J. Kret, '400 jaar kerkelijke herdenkingen', in: I.W.L. Moerman & R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, eeuwig feest* (Leiden 1986), 90.

5 J. le Francq van Berkheij, *Het verheerlijkt Leyden, bij het Tweede Eeuwgetijde van deszelfs heuchlijk ontzet in den jaare M.D.LXXIII, in dichtmaat uitgesproken, in de Gasthuis Kerk dier stad, op den vierden van Wijnmaand MDCCCLXXIV* (Leiden 1774) (Knuttel 19048). NNBW, dl. 4, 614-618.

was zijn gehoor danig onder de indruk van zijn dreunende alexandrijnen. Als gewone Leidse jongen had hij het ver gebracht. Hij was begonnen als leerling bij een apotheker. Na een studie medicijnen, afgesloten met een promotie, had hij de functie van lector in de Natuurlijke Historie aan de Leidse Universiteit bereikt. De letterkunde had eveneens zijn belangstelling. Hij was lid van verschillende literaire genootschappen. Achteraf gezien stond hij toen op het toppunt van zijn loopbaan. Een professoraat leek onder handbereik.

Voorafgegaan door niet minder dan veertien lofdichten verscheen *Het verheerlijkt Leyden* ruim twee maanden later in druk. In een afzonderlijk verschenen uitgave zwaaiden nog eens drie dichters Berkheij uitbundig lof toe.⁶ Zijn dichtwerk viel, zonder zijn bezielende voordracht, bij nadere lezing echter nogal tegen. Later werd duidelijk, dat enkele kunstbroeders achter de schermen flink wat kritiek op zijn werk hadden geleverd. Op hun aanwijzingen had hij veranderingen in zijn tekst aangebracht. Desondanks bleef de kritiek aanhouden. De schrijver van een anoniem verschenen pamflet hekelde niet alleen de taal- en letterkundige gebreken in dit dichtwerk, maar stak tussen de regels door ook nog de draak met de vurige Oranjeliefde van Berkheij.⁷ Dit pamflet was het begin van een vinnige pennenstrijd. Berkheij had na afloop van zijn voordracht al te horen gekregen, dat sommigen oordeelden “dat er nog teveel voor het Oranje-huis in was”.⁸ Naar de smaak van veel Leidse stadsbestuurders werden de kleuren waarin hij de historische gebeurtenissen in zijn dichtstuk afschilderde, zoals later bleek, eveneens te veel door Oranje overheerst. Bovendien trof hij diegenen onder zijn publiek die niet tot de heersende kerk behoorden, onaangenaam door hun streven naar gelijkberechtiging op één lijn te stellen met een veronderstelde samenzwering tegen de Prins. Hierdoor vervreemde hij zich van enkele van zijn kunstbroeders die zijn gedicht zo hadden geprezen, onder wie de doopsgezinde Pieter Vreede, later een bekend Patriot. Berkheij stelde achteraf mismoedig vast, dat *Het verheerlijkt Leyden* het begin was geweest van een reeks conflicten en de neergang van zijn loopbaan had ingeluid. Zijn lofdichters bleken bij nader inzien “geveinsde vrienden en verbitterde vijanden”, van wie slechts één hem trouw was gebleven.⁹

Op woensdag 8 februari 1775 waren de straten van Leiden opnieuw vol van feestelijke bedrijvigheid. Dit keer, omdat tweehonderd jaar daarvoor de Academie was opgericht

6 C. van Hoogeveen, H. Coster & F. Halewyn, *Drietal van verpligte dankoffers, den Zeergeleerden Heere J. le Francq van Berkhey, Geneesheer, Lector in de Natuurlijke Historie aan 's Lands Hoogeschoole te Leyden en Lid van verscheidene genootschappen, toegewijd* (Leiden 1774) (Knuttel 19049).

7 Dank-betuiging aan den Nederlandschen dichter Jan de Kruyff voor zyne beschaving en verbeteringen, gebracht in *Het verheerlijkt Leyden van Joannes le Francq van Berkhey. Met betoening van verwondering over zyn sterk lof-vers, benevens een aanhangsel over de loftuitingen voor dat dichtstuk geplaatst* (Leiden 1775) (Knuttel 19080). Christiaan Leydenaar (pseudoniem), *Antwoord aan den schryver der Dankbetuyging &c.* (Leiden 1775) (Knuttel 19082).

8 J. le Francq van Berkheij, *Dichtmaetige redenvoering over de plichten der weezen en hunne bestuurderen, mitsgaders de wederkerlijke betrekkingen der burgerije tot het wel zijn van ouderloozen en verlaatene weezen* (Leiden 1789), ix.

9 Berkheij, *Dichtmaetige redenvoering*, xvi en xix; J.J.M. Groffie, ‘Het tweede eeuwfeest van Leidens Ontzet en de feestrede van J. le Francq van Berkhey’, *IJ* 55 (1963), 86-99; R.P.L. Arpots, ‘Het Verheerlijkt Leyden en de gevolgen’, *DAE* 19 (1987), 17-30; Idem, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990), 91-105.

Afb. 1 Johannes le Francq van Berkheij, 1729-1812. Gravure van J. Houbraken naar een tekening van H. Pothoven, 1771. Rijksmuseum Amsterdam, RP-B-OB-48.828.

als eerste universitaire instelling in de provincie Holland en tevens in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Leiden had deze instelling binnen haar muren gekregen als beloning voor de standvastigheid van haar inwoners tijdens het Beleg. De eerste honderd jaren van de geschiedenis van de universiteit vielen ongeveer samen met de grote opbloei van de stedelijke economie en een opzienbarende groei van de bevolking. Twee eeuwen na de oprichting van de Academie bood de stad daarentegen een weinig florissante aanblik. De grote bloeitijd van de Leidse nijverheid bij uitstek, de wolindustrie, was al lang voorbij. De bevolking was teruggelopen tot minder dan de helft van de ongeveer zeventigduizend inwoners op het hoogtepunt van haar ontplooiing kort voor het einde van de zeventiende eeuw. De vele bezoekers, naar schatting zo'n dertigduizend, brachten voor enkele dagen de vroegere drukte en levendigheid in de stad terug.¹⁰ Een Haarlemse buitenstaander dichtte onder de schuilnaam Justus Schietspoel:

¹⁰ P. Lourens & J.M.W.G. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997), 114. Aantal

Nooit is 'er in een Stad misschien,
Op één tijd, zo veel volk gezien.¹¹

Het stadsbestuur en de curatoren van de Academie grepen deze eeuwfeestviering aan om Leiden nog eens goed op de kaart te zetten. De Staten van Holland kwamen genereus met een subsidie van f 10.000 over de brug.¹² De stadhouder, Prins Willem v, zette met zijn tegenwoordigheid deze bijzondere viering luister bij.

Het publiek kreeg uitgebreide informatie over het universitaire eeuwfeest, dat maar liefst drie dagen zou gaan duren.¹³ Op de eerste feestdag kwam Prins Willem v 's morgens om tien uur bij de Witte of Haagse Poort aan, gezeten in een met zes paarden gespannen staatsiekoets en gevolgd door twee koetsen met hovelingen. Saluutschoten verwelkomden hem als een vorst. Geëscorteerd door dragonders reed hij met zijn gevolg via het Noordeinde door de Breestraat naar het stadhuis. Bij de trappen naar de hoofdingang van de zetel van het stadsbestuur werd hij door een van de burgemeesters en de pensionaris begroet. Dit gebeurde nogmaals op het bordes van het stadhuis door een andere burgemeester en een curator van de Academie. Aansluitend volgde in de vroedschapskamer de ontvangst door het stadsbestuur, waar de Prins en zijn gevolg werden onthaald op een 'modique dejeuner'.¹⁴ Tijdens zijn tocht door de stad weerklonken klokgebeier, trompetgeschal en tromgeroffel. Oranjevlaggen wapperden van de stadhuistoren en andere gebouwen. Het uitgelopen volk stond rijen dik langs de route, die door de manschappen van de Leidse Schutterij was afgezet, en juichte de Prins toe. Bij de aanblik van deze mengeling van staatsie en geestdrift zou een buitenstaander denken, dat hier de hoogste gezagsdrager van het land, de soeverein, werd ingehuldigd. Veel inwoners van Leiden dachten daar net zo over en beschouwden de Prins als de belichaming van het hoogste gezag in de Republiek. In de ogen van het stadsbestuur en andere leidende kringen echter berustte de soevereiniteit bij de Staten van Holland en was de Prins slechts hun hoogste dienaar.¹⁵

Al maanden tevoren had men naar deze feestelijkheden uitgezien. Veel mensen waren in de dagen voorafgaand aan de viering van het eeuwfeest naar Leiden getrokken. Naar men zei, was er geen slaappleats onbezet gebleven. Sommigen hadden zelfs

inwoners in 1665: ca. 67.000; in 1732: ca. 70.000; in 1750: ca. 38.000; in 1795: 30.955. H.C. Rogge, 'Het tweede eeuwfeest van de Leidsche Hoogeschool in 1775', *Eigen Haard* 1 (1875), 61.

11 Aanspraak van den eerzamen Justus Schietspoel aan de leeden van de Haarlemsche redenkamer, bekend onder den zinspreuk 'Trouw moet blijken'. Gedaan by zyn wederkomst van 't jubilé der Hooge School van Leyden. Op den 13. van Sprokkelmaand 1775 (z.p. 1775) (Knuttel 19085).

12 P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. 6 ('s-Gravenhage 1923), 118, 120. Het gemiddelde dagloon van een gewone werkman bedroeg in die tijd om en nabij f 1,00 (€ 0,45).

13 Programma: LC 1775, nr. 15, 16, 17 (3, 6, 8 februari). Verslag: LC 1775, nr. 18, 19, 20, 21 (10, 13, 15, 17 februari); NNJ 10 (1775), 67-85, 199-222; Loosjes, *Vaderlandsche Historie*, dl. 1, boek 1 (1775-1777), 41-42. P. van den Bosch, *Beschryving der plegtigheden by het tweede eeuwfeest van de Leydsche Akademie* (Leiden 1775) (Van Alphen 1366), 23-65; W. Otterspeer, *De vesting van de macht. De Leidse Universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002), 401-404.

14 Molhuysen, *Bronnen*, 124; L. Knappert, 'De Eeuw- en Halve-Eeuwfeesten', in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925), 343.

15 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 1989), 57 e.v.

genoegen moeten nemen met een stoel om daarop de nacht door te brengen. Het weer op deze heuglijke dag werkte echter niet mee aan de feeststemming. De gehele dag door woei het stevig en regende het pijpenstelen. De schutters langs de route kregen het hard te verduren. Zij waren voor deze gelegenheid uitgedost in een blauwe jas met panden, een zwart vest, een zwarte broek en witte kousen. Op het hoofd droegen zij een driekante steek getooid met een strik in de kleuren van hun vendel. De hoofd- en onderofficieren van de Schutterij onderscheidden zich door een rood vest en een broek van zwart fluweel met goudkleurig koord versierd. Na negen uren in weer en wind op straat te hebben gestaan, marcheerden de schutters af. Zij hadden geen droge draad meer aan het lijf. Het afsluitende defilé werd daarom afgelast. De toeschouwers achter de schutters verging het niet veel beter. Onze hiervoor aangehaalde Haarlemse buitenstaander stelde vast:

En hoe men op den eersten dag,
 Geen zon, maar altijd regen zag.
 De Burgerij, op 't hembd toe nat,
 Hield echter trouw haar post gevat,
 't Geen veelen, deftig uitgedost,
 Hun Zondagspakje heeft gekost.

Tegen de middag vertrok de stoet van vooraanstaande personen vanaf het stadhuis te voet over de Breestraat, via de Mooijapiksteeg en de Pieterskerkgracht naar de noordelijke ingang van de Pieterskerk. Daar stond de eerste feestredenaar al klaar om de Prins en de overige leden van het hoge gezelschap te begroeten. De hoogleraar in de genees- en scheikunde, Hieronymus David Gaubius, leerling en opvolger van de beroemde Herman Boerhaave, tevens consulterend geneesheer van de Prins, zou de feestrede uitspreken en daarna het rectoraat overdragen. Een woordvoerder uit een delegatie van vijf studenten begroette de Prins nogmaals bij de vroedschapsbank. De Pieterskerk was op deze woensdagmiddag tot in alle uithoeken met bezoekers gevuld.¹⁶ De belangrijkste aanwezigen namen plaats op de banken recht tegenover de preekstoel. Prins Willem v troonde in het midden op de vroedschapsbank, die voor deze bijzondere gelegenheid was bekleed met rood fluweel, afgezet met een dubbele gouden band. Aan zijn rechterzijde zetelden de rector magnificus, curatoren en professoren, aan zijn linkerzijde de stadsbestuurders. De banken erachter waren bestemd voor studenten en genodigden. De dames waren, afgescheiden van de bepruikte heren, op stoelen in het koor van de kerk achter het geelkoperen koorhek geplaatst. Men kwam banken tekort. Velen moesten met een staanplaats genoegen nemen. Het stadsbestuur had weliswaar toegangsbewijzen uitgedeeld aan de 'fatzoenlijkste lieden', maar door de grote toestroom van belangstellenden met of zonder kaartje en de verwarring die daarvan het gevolg was, lukte het sommigen van hen om zonder entreebiljet toch binnen te komen.

¹⁶ Totaal aantal bezoekers: 3600 (in de kerk 2800, in het koor 800). Molhuysen, Bronnen, 130.